

Ètica de l'*smartphone*

Enric Senabre

La societat xarxa ens ha canviat la vida, perquè ha canviat els costums en el sentit més «ètic» del terme. Els nous dispositius mòbils, els telèfons intel·ligents i altres, ofereixen la possibilitat d'una connexió ininterrompuda, permanent i instantània, i ens situen en unes circumstàncies personals que alteren el nostre comportament moral, transformen la concepció del que és correcte o incorrecte i tempten els nostres principis fins a situar-los en situacions desconegudes. Una sensibilitat a distància ens situa davant de noves experiències que abans no havíem somniat i les reaccions són inesperades, innovadores, desconcertants. Ens cal una nova ètica per dirigir la nostra activitat digital? Aquesta és la pregunta que volem respondre en aquestes pàgines.

UNA NOVA SOCIETAT

La societat del segle XXI és la societat de la informació. L'entrada en escena dels nous

mitjans de comunicació i informació digitals ha revolucionat la societat de manera profunda, des de l'economia a la política passant per les relacions personals i afectives i la moral. Pràcticament tots els aspectes de la convivència han entrat en transformació i la connexió en xarxa, la globalització i la centralitat del paper de la informació en el desenvolupament econòmic han caracteritzat «la societat xarxa» (Castells, 2001: 305). Des de la revolució digital de finals del segle XX, hem entrat en una mena de Tecnòpoli o societat digital que ha canviat molts dels registres simbòlics amb els quals ens orientàvem i que guiaven la nostra conducta. El «tercer espai o E3» (Echeverría, 1999: 159) constitueix una mena de societat digital que se superposa a la societat real (E1 i E2) i que permet que tot allò que es vol fer es pugui fer, globalitza les nostres actuacions, transforma les instàncies públiques i privades i visibilitza els espais íntims fins a extrems desconeguts fins a l'actualitat.

Ben entrat el segle XXI, aquest procés d'omnipotència i visibilització de la vida privada s'ha vist augmentat per la concentració de totes les virtualitats de la xarxa en un dispositiu únic, el mòbil amb connexió a internet i funcionalitats equivalents a les dels antics i poc manejables ordinadors personals i portàtils. Els nous telèfons intel·

Enric Senabre Carbonell (Alcoi, 1964), és professor d'Ètica i Filosofia a l'ensenyament secundari. Ha treballat àmpliament el camp de l'educació per la ciutadania i les noves tecnologies. Ha publicat, entre altres, *Mira la tele! I pensa-hi* (2007) i *El sabor de la ciutadania. Drets i deures en un món en transformació* (2008).

ligents, tauletes i altres dispositius que s'anuncien per a un futur immediat (rellotges, ulleres i altres estris), aprofundeixen en la instantaneïtat de la comunicació i, per tant, en la visibilització dels costums i hàbits privats que, fa un temps, quedaven reservats a l'àmbit personal. L'aparició de les conegudes *apps* de missatgeria instantània (entre les quals el WhatsApp és la més coneguda) ha acabat d'adobar la situació amb la posada a disposició de tots els usuaris una informació personal molt valuosa (última connexió, confirmació de lectura, en línia) que abans estava oculta.

Aquesta tecnologia, a més a més, està a l'abast de tothom, des de la persona desnada de sa casa a l'immigrant i, per descomptat, de tots els joves i fins i tot menuts des d'edats que costa precisar. Els nous nadius digitals han nascut amb la possibilitat de la comunicació continuada i ininterrompuda, i amb la privacitat exposada al públic en forma de fotografies, vídeos, aniversaris o celebracions. Les generacions digitals no perceben la diferenciació públic-privat de la mateixa manera que la perceben generacions anteriors, i això ha produït una democratització de la vida privada, però també algunes disfuncions que ens porten a preguntar-nos si la nova societat xarxa ha generat també una nova moral, una moral digital.

LA MORAL DIGITAL

Les notícies sobre utilitzacions perilloses, agressives, ofensives o simplement immorals dels nous dispositius tecnològic-comunicatius s'amunteguen als titulars de premsa i ens fan pensar que, efectivament, els antics criteris morals s'han esfondrat. Estudis

que assenyalen una tendència preocupant a l'assetjament masclista des de les xarxes socials, control masculí sobre els mòbils de les que consideren les seues xiques, insults i amenaces via missatgeria instantània, ús sexista de les xarxes amb el predomini de models caducs però molt vigents, o casos de ciberassetjament escolar i pederàstia digital són alguns dels nous fenòmens que s'han vist facilitats per l'ús indiscriminat dels mòbils entre joves i menuts.

En tots els casos trobem un escàndol davant d'uns fets que es jutgen nous, diferents, inexistents fins ara, i s'apunta als nous invents tecnològics de comunicació com a culpables o, com a mínim, estimuladors de noves conductes contràries al respecte i la dignitat personal. Però la pregunta més important que ens hem de fer és la de si realment aquests fenòmens són tan nous com asseveren els titulars, si són conductes que no es donaven abans de l'era tecnològica i si han canviat la consideració moral dels comportaments que es produeixen.

En aquest sentit, podríem afirmar amb Bauman (Bauman, 2005: 97), que la nova tecnologia portàtil converteix les relacions personals en insubstancials i superficials, fràgils, en la mesura que faciliten un estar «en contacte» còmode i immediat, però sense les complicacions del «contacte» real i, podríem afegir, sense les incomoditats que ens aporta la comprovació directa dels efectes dels nostres actes sobre les persones a les quals van dirigits. Es tractaria d'una nova generació de sentiments morals d'usar i tirar, volàtils i poc compromesos, perquè la responsabilitat queda diluïda darrere d'una pantalla i un teclat virtual. Molts dels joves als quals se'ls pregunta pels nous usos del WhatsApp, anomenen la moda de «tallar» una relació per WhatsApp com una de les utilitzacions

més perverses i desagradables de l'aplicació mòbil de missatgeria instantània.

Estaríem instal·lats, per tant, en una «època postmoral» (Muñoz, 2013: 30)? Postmoral en el sentit que la nostra època elimina el significat moral de moltes de les nostres accions i les redueix a simples hàbits o costums sense més importància que la seua possibilitat i facilitat, a conseqüència dels nous dispositius tecnològics. La fragmentació de la nostra identitat personal, la visibilitat de les nostres conductes i pensaments i la banalització dels nostres actes podrien tenir com a conseqüència una moral de baixa intensitat, amb poca exigència de responsabilitats i amb la desaparició de fet d'una esfera de conductes ètiques clarament delimitables. En aquest sentit, quan preguntem als joves per qüestions com la pirateria o el ciberassetjament crida l'atenció la naturalitat amb què despatxen el tema, sense considerar-lo un problema moral en si mateix, sinó més aviat una simple qüestió tècnica.

RENÚNCIA O RENDICIÓ?

Però, quina resposta oferir a aquests nous comportaments morals, desconeguts fins al moment en la seua vessant tecnològica? Una primera resposta podria ser la de renunciar als *smartphones*, és a dir, adoptar una mena d'ascetisme tecnològic que ens porte a renunciar voluntàriament a la utilització d'aquests aparells tecnològics que han revolucionat la nostra manera de comunicar-nos, d'informar-nos, d' enamorar-nos, de treballar, de pensar i, en resum, de viure. La possibilitat existeix, però no sense una renúncia general a la manera de viure actual. I, sobretot, la renúncia és

possible a nivell individual, però impossible en sentit social, perquè sabem que la major part de les persones amb les quals compartim societat, treball, família i vida, no renunciaran. Per tant, fins i tot si la nostra postura és contrària a la utilització dels aparells dels quals parlem, necessitarem conèixer i dominar les normes d'actuació més habituals relacionades amb ells. La postura tecnòfoba, doncs, està molt limitada per la seua eficàcia, però, a més, és molt parcial, perquè només assenyalava els elements negatius, que no són pocs en el cas que ens ocupa, com l'augment del control sobre la nostra actuació i la dels nostres congèneres, la dependència tecnològica i emocional que desenvolupa i la superficialitat que implanta en les relacions personals.

Però també es dona la postura contrària, la tecnòfila o panacea (Fainholc, 2012), que menysprea els aspectes negatius, accepta les noves tecnologies com un element de progrés social i ressalta els aspectes positius dels nous dispositius tècnics, en aquest cas, l'augment de la comunicació, la millora de l'accés a la informació i la comoditat i facilitat del seu ús; en conjunt, la millora de la vida humana en els seus aspectes materials i socials. Aquesta visió oblida o evita els conflictes evidents que ens plantegen les tecnologies de la informació i la comunicació en forma de control econòmic, psicològic i social.

Quina actitud cal adoptar, doncs, davant dels canvis morals que introdueixen els nous dispositius mòbils? Per respondre adequadament a aquesta pregunta hem de fer-nos-en una altra que és prèvia i que li dona sentit; la pregunta fonamental que ens hem de fer és la de si l'antiga idea de progrés il·lustrat s'ha realitzat o s'ha vist malmesa per una utilització purament instrumental

i manipuladora de les noves tecnologies de la informació i la comunicació de les quals parlem ara. Aquesta és la pregunta que volem aplicar als nous aparells tecnològics des d'una perspectiva que valore les repercussions que han tingut sobre el «món de la vida»¹ en el qual hem de desenvolupar el nostre comportament ètic. Si la resposta és positiva i els efectes beneficiosos superen els perjudicis, la qüestió quedarà plantejada en termes d'una rendibilització i millora de la seua utilització. Si la contestació, en canvi, és negativa i concloem que els efectes tècnics manipuladors de les noves tecnologies superen els beneficis socials i ens condueixen a un món més injust i insolidari, aleshores la nostra reacció no pot tancar-se en un oblit de la qüestió, perquè això significaria abandonar les legítimes reivindicacions de justícia social a l'imperi del mercat. Cedir a les empreses que administren l'espai virtual en el qual es desenvolupen aquests intercanvis humans la gestió dels seus usos socials representaria l'abandonament dels ideals il·lustrats i la desaparició de la democràcia, si més no en el sentit que l'entenem actualment.

En ambdós casos, per tant, la nostra reacció haurà de ser semblant, tant si constatem el fracàs del projecte il·lustrat en la seua formulació clàssica a conseqüència d'un control purament instrumental de les tecnologies que ella mateixa ha generat com si en comprovem la vigència, només ens quedarà reclamar la necessitat d'una nova Il·lustració (Muñoz, 2013: 53) que reprenga els ideals abandonats en algun moment del desenvolupament històric i els reviscole i adapte a la nova realitat de la societat xarxa. Abandonar aquests ideals il·lustrats significaria cedir al poder de les forces més reaccionàries i manipuladores de

la naturalesa humana, i entregar per a fer negoci una humanitat que continua tenint en l'ideal emancipador el sentit de la seua existència.

RAÓ INSTRUMENTAL I RAÓ COMUNICATIVA

Aquest projecte de reviscolament de la Il·lustració té en la proposta habermasiana d'una raó dialògica o comunicativa el principal defensor del manteniment dels ideals d'alliberament de la humanitat, i ens proporciona la possibilitat d'estendre'ls al seu ús digital a través dels nous aparells de comunicació. Efectivament, l'Escola de Frankfurt, des de Marcuse i Horkheimer, va criticar aquesta raó instrumental com a ús prioritari i dominant de les interaccions humanes, i va proposar una raó moral humanitària que imposara altres principis més assumibles dins d'un context de convivència humana. Habermas va culminar aquesta raó, anomenant-la raó comunicativa o dialògica, i superposant-la a la raó instrumental com la seua conductora (Habermas, 1982: 182-183) en la mesura que possibilita una intersubjectivitat sense coaccions i facilita el consens democràtic. Segons aquest autor, la raó instrumental, científicotecnològica, ha d'estar sotmesa a la raó comunicativa, perquè aquesta és la que pot decidir els principis morals superiors que han de dirigir la humanitat cap a un futur d'emancipació. Si no assumim que la utilitat dels avanços científics ha d'anar dirigida a realitzar el projecte emancipador il·lustrat, els descobriments tecnològics esdevenen eines en mans d'un poder dominador que es guia només per criteris economicistes i de benefici immediat i privat.

Des del pragmatisme, en canvi, alguns aplaudeixen aquest racionalisme instrumental com la manera privilegiada que té la raó moderna d'imposar el seu propòsit, i que només dirigint aquest interès eminentment tècnic podem imposar la cultura tecnològica característica de la modernitat (Queraltó, 2008: 31). Però nosaltres dubtem d'aquesta suposada neutralitat tecnològica que el pragmatisme dona per assentada i pensem, en canvi, que la idea il·lustrada de progrés científicotècnic, ha de ser corregida per una instància eticopolítica que regule, administre i oriente el camí que han de seguir les investigacions i aplicacions científicotècniques. Per desgràcia, l'evolució científica no ha seguit els camins que ordenava la raó comunicativa, sinó que ha continuat amb els vicis que ja va denunciar Rousseau.² El predomini de l'economia i la utilitat per sobre de la igualtat i la justícia social, ha fet que el progrés científic haja desembocat en un progrés econòmic desigual, amb més pobresa, fam i misèria, i en una visió utilitària dels descobriments científics que han desembocat en la implantació d'allò més rendible econòmicament.

Ara, quan la societat capitalista-liberal, aquella societat que es regia per l'augment de la rendibilitat a través d'una millora en la capacitat de fabricació dels productes en els quals les innovacions tecnològiques i l'explotació científica del treball i el treballador augmentaven el valor de canvi, en contra d'un sentit de progrés igualitari i respectuós, s'ha convertit en la societat de la informació, en la qual és el coneixement i la comunicació els que proporcionen la innovació i el valor de canvi, els nous aparells tecnològics desenvolupen un interès instrumental, el de millorar la comunicació i l'accés a la informació, que és confluent

amb l'interès comunicatiu, que també es veu beneficiat per la possibilitat de comunicació continuada i immediata.

Els nous telèfons intel·ligents comprenen en el seu si una espècie de síntesi de les dues raons esmentades, perquè són fruit d'una raó tecnològica que ha desenvolupat els seus instruments posant-se al servei de la comunicació entre les persones. Podríem pensar que els *smartphones* realitzen el vell somni il·lustrat d'informació a l'abast de tothom per a convertir la ciutadania en actors responsables del seu futur. La possibilitat de comunicació ininterrompuda, de participació immediata, d'accés a informació veraç i contrastada podria considerar-se com una victòria final dels interessos racionals d'una raó que busca la comunicació, el diàleg, la convivència i la justícia social com a finalitats de la seua actuació.

Però, com sol passar en la història de la humanitat, el que podria haver estat la realització dels somnis d'alliberació es converteix en el malson d'una actuació que persegueix l'explotació i el domini. Els telèfons intel·ligents es converteixen en el vehicle ideal del domini dels antics poders estatuts; el patró, el pare, el marit, el nóvio, i vehiculen un sentit manipulador concordant amb l'antiga raó instrumental.

I amb açò hem de tornar a la pregunta inicial d'aquest article: aquestes utilitzacions immorals o clarament ofensives i injurioses dels nous dispositius de butxaca, ¿tenen l'origen en una nova ètica que modifica els seus principis d'acord amb noves realitats digitals? ¿O només ens trobem davant d'unes aplicacions laxes, inconscients o simplement incorrectes dels principis morals il·lustrats d'una raó comunicativa i dialògica que creu en la dignitat humana, el respecte i la igualtat? L'anàlisi dels me-

canismes que utilitzen ens poden permetre arribar a un judici mesurat sobre les implicacions ètiques d'aquesta revolució digital que ha transformat la manera de viure i conviure de les generacions actuals.

ÈTICA DE L'*SMARTPHONE*

Aleshores, quines són les característiques dels nous dispositius digitals que aconseguen aquesta postmoral superficial, insubstancial i fràgil, fragmentada i reduïda a la mínima expressió de la qual parlàvem al principi de l'article?

En primer lloc, produeixen un distanciament emocional en la mesura que no veiem directament les conseqüències dels nostres actes. Els insults, les burles o les humiliacions són «tele», a distància, com aquelles imatges televisives de nens que moren de fam a l'Àfrica i pels quals no podem fer res. O pitjor encara, perquè no arribem ni tan sols a veure les conseqüències dels nostres actes. Això produeix un efecte balsàmic sobre els nostres principis morals, que no es veuen afectats per actes que no entren en el catàleg realista primari o que són fàcilment justificables en funció del «no en sabia les conseqüències». Aquest distanciament està en certa forma induït, mediat per un ús racional instrumental, que interpreta que el mitjà a través del qual actuem és només simbòlic, i per tant oclulta els efectes reals. En aquest sentit, el mitjà es regeix per una racionalitat instrumental que contagia l'ús que se'n fa d'ell, i elimina la consciència moral de les actuacions implicades.

La resposta a aquestes vel·leïtats d'inconsciència emocional només pot venir per la via d'una conscienciació moral sobre els efectes reals dels actes virtuals. En aquest

sentit, no semblen qüestionar-se els grans principis morals de la tradició democràtica il·lustrada, sinó més aviat la causa la podem trobar en un deixar-se portar, còmode i acrític, sobre els efectes dels nostres actes. Perquè de la mateixa manera que la mediació simbòlica del telèfon (que funciona amb un llenguatge i un marc tecnològic artificial) ens insensibilitza, per la mateixa raó ens pot ajudar a sentir de manera compartida. De fet, quan el que fem es enviar paraules enamorades o afalacs agraïts sí que experimentem una satisfacció que no disminueix per la mediació simbòlica de l'aparell tecnològic. I aquesta hauria de ser la via, la de mostrar els efectes gratificants que tenen les actuacions digitals amb efectes positius. La sensibilització moral no és un fenomen que s'aconsegueix de manera teòrica, sinó que és necessari un període d'instrucció i pràctica, amb errors i encerts, que ens assenyalen el camí més correcte.

La insensibilitat que provoca el fet d'habituar-se a aquest tipus de conductes ofensives és un repte difícil de superar, perquè el fet mateix d'haver-les practicat reforça la seua repetició. Si mantenim un costum de realitzar actes ofensius, d'utilitzar l'aparell que tenim a la butxaca per a ofendre, manipular o controlar, aquestes conductes es retroalimenten i augmenten la seua probabilitat d'execució. L'únic camí per trencar aquest cercle viciós és el de fomentar altres usos més gratificants que acaben imposant-se als usos negatius.

La sensació d'invisibilitat que provoca el seu ús és un altre dels factors que contribueixen a una utilització incorrecta dels dispositius mòbils. El fet de poder observar des de qualsevol lloc sense ser vist (vigilar l'hora de connexió, esperar la contestació, verificar la rebuda del missatge) és una

temptació massa llaminera. Tot i que cada vegada més ens adonem que en realitat aquesta suposada invisibilitat és en realitat la transparència absoluta, perquè qualsevol comunicació a través de la xarxa deixa un rastre impossible d'esborrar i fàcil de detectar. Aquest fet ha aconseguit disminuir certes conductes esbojarrades o d'immunitat absoluta que es cometien a la xarxa i voregen la il·legalitat, però no aconsegueix minvar la temptació de control, que és anterior a la realització digital i que s'ha d'abordar des d'una perspectiva integral de respecte i acceptació dels nostres congèneres.

L'omnipotència que proporciona el mòbil és un altra de les característiques tècniques que motiven una modificació del comportament moral, i que és difícil de contenir. Des de qualsevol lloc podem enviar missatges, mentir, organitzar, manipular i fer tot allò que puguem imaginar. És tan fàcil manipular una imatge, fer-la córrer o difondre una falsedat! El mòbil és com l'anell de la invisibilitat que ens permet accedir a un poder absolut. El problema és que és difícil fer front a aquesta concepció, perquè imposa un certa variant de la fal·làcia naturalista que ens imposa la creença que tot allò que es pot fer, s'ha de fer. Hume la va denunciar al segle XVIII en la seua variant realista, però en l'actualitat és la que més problemes morals planteja. Perquè oposar-s'hi implica enfrontar-se a un raonament utilitarista molt generalitzat, basat en el càlcul dels efectes dels nostres actes. Piratejar un llibre o una pel·lícula és tan fàcil com accedir a una informació gratuïta, difondre una falsedat tan creïble com contar un succés real i qüestionar la dignitat personal d'un company tan rendible o més que ajudar-lo i reforçar la seua autoestima. Al remat només podem enfrontar aquest

pensament des d'una ètica dels principis mitjançada per una valoració del context i les conseqüències, que tinga en compte allò que és important i allò que no, allò que volem mantenir, valorar i estendre, i allò que volem eliminar o fer desaparèixer.

Aquest aspecte és el que planteja un repte més radical als principis morals il·lustrats, perquè qüestionaria el sentit mateix del que és correcte i incorrecte. Per això, només des d'una ètica comunicativa que valore la dignitat humana, la igualtat, la justícia social, el respecte i l'empatia podem defensar que no tot el que podem fer, ho hem de fer. La formació d'una consciència moral forta, no simplement moralista o assumida acríticament, sinó formada des de principis morals personals, assumits i acceptats, és més necessària que mai per fer front a les possibilitats que presenten els nous dispositius digitals. És cert que cada vegada és més fàcil fer mal, ofendre o manipular, però la decisió ha de ser nostra i conscient, perquè hem de saber que quan ho fem, estem triant un model de societat egoista, insolidari i cru, que ens tornarà el reflex dels nostres actes.

Però encara ens queda un aspecte de la nostra utilització dels telèfons intel·ligents que ens pot donar un bri d'esperança, i és el caràcter nou i poc experimentat dels nous dispositius, amb poca experiència en l'ús i els seus efectes. Quan es van posar al carrer els primers cotxes, no es pensava en els perills dels accidents de trànsit ni en la seguretat, i s'usaven de manera irresponsable i alegre. Han hagut de passar molts anys per anar fent-nos conscients dels perills que comporten. Amb els mòbils passarà el mateix, estem vivint temps iniciàtics en el seu ús, i per tant temps irresponsables, des preocupats i poc mesurats, però poc a poc

anem fent-nos conscients dels seus efectes, dels riscos que comporten, dels efectes que produeixen. De fet, el problema que implicava al principi el seu ús en espais públics ha estat superat per la inèrcia i el costum. Podem esperar que, amb el pas del temps, el procés de sensibilització prepare estratègies de defensa i educació autoimpulsades i s'integre de manera més coherent en el context moral que li dona suport.

CONCLUSIÓ

Com a conclusió, podem dir que l'ús dels nous *smartphones* no canvia la concepció ètica de manera significativa, no altera els grans principis morals en els quals està inspirada la nostra societat democràtica. No qüestiona la dignitat personal, els drets a la protecció de la privacitat, ni la defensa de la integritat personal, i quan ho fa és d'una manera marginal i transgressora, no amb una vocació sistèmica o alternativa. Una moral comunicativa que defensi els interessos emancipadors de la humanitat continua sent tan necessària com abans.

Ara bé, el que sí que pot ser que canvien els nous aparells tecnològics és l'aplicació concreta d'aquests grans principis a la pràctica moral concreta en determinats contextos nous. Els principis morals fonamentals que guien una humanitat amb vocació d'alliberament no es veuen afectats per les noves habitacions tècniques; no canvien els principis racionals en els quals es recolza. El que sí que trobem és l'aparició de nous contextos, de nous dilemes morals per als quals els antics principis morals queden massa grans o inconcrets, perquè no els identifiquem amb la facilitat que proporcionen els nous dispositius tècnics.

Per això necessitem un treball educatiu que sensibilitze, exercite i conscienci sobre els efectes reals de l'ús d'aquests estris digitals. Només amb una reviscolada educació moral que proporcione una visió agosarada i actual de la convivència, només des d'una educació emocional que s'amplie a l'espai virtual i que ajude a reconèixer el patiment propi i l'alié, i només des d'una moralitat que efectue una actualització dels principis ètics clàssics que s'han d'aplicar als nous contextos, serà possible la creació d'un espai social apropiat i favorable a la convivència i la ciutadania. Només des de l'experimentació, la sensibilització i l'empatia moral serem capaços d'albirar els efectes que la facilitat d'utilització de les noves tecnologies implica. Els nous dilemes morals afecten persones que no veiem, impliquen un dolor invisible que queda massa lluny per relacionar-lo amb actuacions tan privades com escriure unes paraules al mòbil. Però la relació existeix, i es produeix, i els efectes són tan reals com si fóra en directe.

Sense aquesta nova educació moral, atenta al nou context digital, serà difícil generalitzar un sentiment moral d'empatia que ens sensibilitze i conscienci respecte de la importància dels nostres actes virtuals. El problema és que els responsables de la cosa educativa no semblen tenir massa clara aquesta necessitat, i mentre eliminen l'educació ètica i ciutadana dels plans educatius, es lamenten de la immoralitat de les joves generacions en l'ús de les tecnologies digitals. Una contradicció hipòcrita que pot costar molt cara a la convivència de les generacions futures, però que als dirigents actuals sembla importar-los ben poc, per desgràcia. □

REFERÈNCIES

- BAUMAN, Z.: *Identitat*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005.
- BERNSTEIN, R. J.: *El mal radical. Una indagación filosófica*, Buenos Aires, Ediciones Lilmod, 2005.
- CASTELLS, M.: *Galaxia internet*, Barcelona, Ed. Plaza y Janés, 2001.
- ECHEVERRÍA, J.: *Los señores del aire: Télépolis y el tercer entorno*, Barcelona, Destino, 1999.
- FAINHOLC, B.: «Un análisis contemporáneo del TWITTER», *Quaderns digitals* 73, 2012. <http://www.quadernsdigitals.net/index.php?accionMenu=hemeroteca.VisualizaArticuloIU.visualiza&articulo_id=11239> [comprovat: 3/11/13].
- FEENBERG, A.: «Teoría crítica de la tecnología», *Revista CTS* 5, vol. 2, juny de 2005, pp. 109-123.
- HABERMAS, J.: *Conocimiento e interés*, Madrid, Taurus, 1982.
- HUSSERL, E.: *La crisis de las ciencias europeas y la fenomenología trascendental*, Madrid, Prometeo libros, 2010.
- MUÑOZ, J.: *Filosofía y resistencia. Intervenciones*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2013.
- QUERALTÓ, R.: *La estrategia de Ulises o Ética para una sociedad tecnológica*, Sevilla, Doss Ediciones, 2008.

1. Utilitzem el terme en el sentit que ho va fer Edmund Husserl a *La crisi de les ciències europees i la fenomenologia trascendental*.
2. El *Discurs de les arts i les ciències* de Rousseau, escrit en resposta a la pregunta que l'Acadèmia de Dijon va plantejar a la societat de l'època, va representar una bomba de rellotgeria que va trasbalsar la confiança il·lustrada en el progrés.

Col·lecció Assaig

24. *Els mercats assassins. Estudis culturals, mitjans de comunicació i conformisme*
GREG PHILO I DAVID MILLER
25. *De l'èxit a la crisi. Pamflet sobre política valenciana*
MANUEL ALCARAZ
26. *Ecologia viscuda*
JAUME TERRADAS
27. *L'ofici de raonar. Societat, economia, política, valencianisme. Articles de premsa, 1997-2010*
VICENT SOLER
28. *Assumptes pendents. Set qüestions filosòfiques d'avui*
ANTONI DEFEZ
29. *Un somni europeu. Història intel·lectual de la Literatura Comparada*
ANTONI MARTÍ MONTERDE
30. *Del nord i del sud. Diari d'un professor d'economia*
JOSEP M. JORDAN
31. *Valencianisme, l'aportació positiva. Cultura i política al País Valencià (1962-2012)*
FRANCESC VIADEL
32. *Incitacions*
ENRIC SÒRIA
33. *A manera de tascó. Notes sobre literatura*
VICENT ALONSO
34. *La invenció de l'espai. Ciutat i viatge*
ENRIC BOU
35. *Mentre parlem*
ENRIC SÒRIA
36. *Vista parcial*
TOBIAS GRIMALTOS